

Gələcəyin şəfaqı

**Şəmistan Nazırı
istəfəda olan polkovnik-leytenant**

Bir institutun görə bilmədiyi işi Firudin bay Köçerli təkbaşına görmüşdür.

Mir Cəlal

Firudin bay ötən əsrin sonlarında yazmağa başlığı "Azərbaycan adəbiyyatı" tarixi materialları "1908-ci ilde bitirmişdi. Aradan 10 ilən cənəb əsər maddət keçirdi, lakin əsər işq üzü görməmişdi. Özü demirşən, məcmüənin işi təxərriq quyuya düşmüşdü. Kim onu oradan çıxardı, bilmirdi. Əsər toz basa-basa qalırdı. "İnsafız" nəşrlər gah azählığını, gah da tapılımayağı behanə edib, əsəri çap etmirdilər. Onun böyük seylə toplayıb yazdırdı kitab haqqında Tiflisdə çıxan "Zaqafqazsko obozrenie" gazetə (1908-ci il, 28 oktyabr № 36) yazdı: "Məşhur müsəlman adəbiyyatıñı Firudin bay Köçerli Azərbaycan tatarlarının adəbiyyatına dair iri-həcmli əsərinizi yoxdur qurtarmışdır... Mülliət bu kitabın üzərində bir neçə il işləmiş və indiyə kim heç kimi məlum olmayan şoxlu materialalar toplamışdır. Ancaq buna təsəssüf edirik ki, cənab Köçerlinin əlində vəsaiti olmazı üçün bu çox qiymətli əsərin naşri beləkə de uzun müddətə təxira salınacaqdır".

Ömrünün an gözel günlərini, qalbinin, ərəyinin bütün hiss və heyəcanını bu əsəre vermişdi. Neçə şəhər, kənd və arxivləri, gəzib, toza-torpağa bələnə-bələnə adı adəbiyyat tarixina bəlli olmayan el şairlərinin haqqında məlumat toplayıb ikiçildik kamıl bi əsər yaradmışdır. illərlə xalq üçün çəkdiyi zəhamət, aziyiyət heç kim çatmadan məhər olub gedirdi. Yalnız maddi ehtiyac əsəri çap eləməyə imkan vermirdi. Hər dəfə Salahlının pocaman mülliəm Əhmədəğanın sözlərinə xatırlayanda, kədər və təsəssüf hissiliyə gülmüşsündür. Mülliəmin maddi gelirinin az-çoxluğundan söz düşəndə, görkəmlə pedaqoq demişdi:

"Mülliəm əməyi qatır qurğudur, ne uzanı, na gədər. Mülliəmin bir şirin səhəbi, bir çaylı olar. Kitabı çap etdərə bilməmək Firudun

bəyin ürəyinin başından bir nisgil kimi qalmışdı. Firudun bəy kitabının çapı üçün hara əl atıldı, bir faydası olmadı. Bu barədə Bakıda mülliəlm işləyən cavan şair dostu Abdulla Şaiq do çox ləşəbbüs edirdi. Bütün ümidiñin Bakı naşırlığını bağlayan Firudun bəy 1914-cü il poyabrin 12-də yaxırdı:

"Əziz və möhtəşəm bərədarın Mirzə Abdulla!

Allah sizi solamat və xoşbəxt eyləsin ki, bəndəniñi unutmayañız. Kəniz yazmaqda qurşırılmışsə də, doğrulugla ərz edirik ki, xətitimdən sizi çıxmarmışam. Tarixdə misli görünməmiş olan bu böyük mühərribə tamam fikir və xəyalı işğal edibdir, gecələr də rahat yata bilmirəm. Xahişim var ki, sentyabrın əvvəllerində bu zavallı əsərlərin çap olunmasaq məseseləsiniz sizin kimi dostlарın vasitəsilə bir növ düzəldə idim. Dava araya düşüb. Mane oldu. "Nicat" cəmiyyəti-xeyriyyəsinin mənim əsərlərimin çap olunması barede ishar qıldıgi təşəbbüsət və hüsnüyyəti şayani-leqdir və təhsindir. Bu qədər bilseniz ki, bu əsərin çap olunmasından mənim niyyətim pəl qazanmaq deyil, ancaq adəbiyyatımızı cüzi bir xidmət etməkdir. "Nicat" cəmiyyətinin şəhərlərinə mən razı olaram və ümidi varam ki, mənim zəhmətlərim evezində cəmiyyət meni biziç və mayus etməsin. Ancaq bu qədər var ki, kitabları dərc olunduqdan sonra satmaq mənə müşkü olacaq. Yaxşı oları ki, bu təkifi "Nicat" öz öhdəsinə götürürədi. İki min beş yüz cild tələb olunduqdan sonra "Nicat" rada kitabları satıb, əvvəlcə öz xərcini götürüb, sonra mənim haqqında emək eyleya biler. Amma yaxşı və insaf ilə tutulası budur ki, kitabın bir hissəsi tutalıñ ki, yarısı və ya sūlsı satıldıqdan sonra hasıl olan məbləğ iki yeri teksin olunsun. Bir hissəsi müsənniye çatıñ və yerdə qalan hissə çap olunma xərcinə sərf olunsun. Hər halda, bu barədə dülzalişək asandır. Təki kitab yaxşı kağıza, gözəl və aydın hurufat ilə təb olunsun. "Nicat" cəmiyyəti-xeyriyyəsinin müdürüni və s. üzvlərini yaxşı tənizləriniz. Yəqin ki, onlar əmin və mötəbar adamlardır. Türkədə misal var ki: "İlan vuran ala çatıñdan qırxur". "Neşr-maariñ" gözümüz qorxudubdur. Bağı Allah əmanında olasınız. Badi sebanın, mənim və Həcarin size və həmşiremiz Rügviyyə xanıma və bərədarımız Tağı bəyə salamırmız və. Uşaqlarıñ üzündən öpürük.

Həqiqi dostunuz Firudin Köçerli

Uzun süründürmələrdən sonra mənsəbi pul, amalı qazanc gölürmək olan mətbəə sahibkarları onun kitabının satılmayacaqını, onlara qazanc gatılmayacaqındandır ehtiyat edərək, kitabı çap etməkdən imtina etmişdilər.

1915-ci il oktyabrın 22-də Firudun bəy aldıgi bəxarı dostuna bildirirdi.

"Əziz bərədarın Mirzə Abdulla!

...Menim əsərimin çapı yena de Taxira düşdü. Neçə vaxt bundan müqəddəm Mehdi bay Hacıbaba Beyovdan bir məktub aldım. Yazmışdı ki, bu halda kağız baha qiymətə satılmağə görə, kitabların çapı davadən sonraya qaldı. Bu da menim əsərlərin getirilməyindəndir. Nə vaxt dava qurtaracaq, sülh olunacaq və kağızın qiyamı ucuzlaşacaqdır? Bunlar düzəldikdən sonra "Nicat" in fikri və tədbiri nəya mübəddəl olacaq, Allahu-əlam. Zakir xoş demmiş:

**Ətsus ki, İslamin işi müşküle düşdü,
Yox çare dəxi səbəldən özge bəle düşdü.**

Bari-bəndəni xatirinizdən çıxarmayınız və gözəl məktublarınıza könüllü açasınız.

Müxlisiniz Firudun bəy Köçerli"

İkinci ir nisgil indi ondan da betər idi. Bu, onu fikirdən-fikrə salır, rəhatlığını elindən almışdı. Seminariya əvəzimati hələ də Məşədi İbrahimin həyətindən gizli saxlanırdı. Nə gürçülər tərəfdən, nə de Qoridan gəlib-gedən, sorğu-salı edən yox idi. Firudun bəy avvelce bəi İl-Xazda seminariya açılaçığı haqqında Tiflis qəzəllərinin birində elan vermek istədi, lakin ehtiyat etdi.

Bir az sonra Qafqaz təhsil dairəsinə yaxınlığı məkləvən cavabı geldi. Seminariyanın açılmasına rəsmi icazə verilirdi. Uşaq yiğməq üçün yeganə ümidi Qori seminariyasının keçmiş məzunlarına geldi. Kimin haradə olduğunu öyrəndi. Kendlərə allı göndərib xəber verməkən başqa çərosi qalmadı. Salahlı qayıyyesinin Əhmədəğan Mustafayevə, Şıxlı Əli Hüseynova, İnce dərəsini Kəmərridə qız məktəbi açan Əhməd Seyidova, Ağstafa-Kəsəmən tərəfi Selim Əfəndiyevə, Borçalı mahalını Mustafa Məmmədova təpşirdi.

Dilican nəhiyyesini isə özü götürdü. Hər il yay aylarını orada istirahət edən, adəbiyyatımızın nümunələrindən mühəmərlər oxuyan Firu-

dun bay oranın ohalisini yaxşı təniridi. Bu nəhiyyonun ir neçə kəndində özünü şəxsi dostları var idi.

Sentyabrın 10-da ilk dəfə bir neçə ailə gələrib öz uşaqlarını məktəb yazdırıldı. Firudun bəy fikirlesirdi ki, əger sentyabrın 20-ne kimi hər gün bu qədər uşaq qəbulu gelsə, o vaxta qədər ilk zong çalınmalıdır.

Qazaxın bir neçə guşəsində elanlar asıldı. Sentyabrın 17-də ilk zong çalındı. Uzun dağ kəndlərindən ayağı kotğu çarxlı, başı keçə pa-paqlı, ayınları boz çuxalı kondil balaları böyük bir ümidi Məşədi İbrahimin həyətine toplaşmışdı. Evinin direkləri rənglənmış, divar işə cöldən yarıya qəder aqardılmışdı. Tərtəmiz su-lanıb-süpürülən həyət bayramşəyə bəzədilmişdi. Hər qapının üstüne "həzirlıñ sinfi", "tarix-cografiya", "musiqi otası", "riyaziyyat sinfi" və başqa sözər yazılmışdı. Uşaqların qarşısında təmir və səliqəll geyimli müsləmildən Əhmədağa Mustafayev, Əli Hüseynov, Yusif Qasimov, Mehîş Hüseynov, Süleyman ağa Qayıbov, Mahmud Yolçiyev, Naciqölu, Behri Əfəndi, Məcid bəy Şıxlinski, Mirzə Vəlizadə dayanmışdı. Aralarında yeganə qadır Badiseba idi. Tepləze kostyumda özünü narahət hiss edən Firudun bəy gülümşünüb Badisebəyə dedi:

-Mənə bu təzə paltarı geyindirməsen olmazdı? Özümü çox pis hiss edirəm. Elə bilişən hamı sənə və paltarına baxır. Heyecandan əlim-ayağım esir. Bele getsə, men uşaqlar qarşısında bir kəlma da dənəşə biləmeyeçəm. Deyirəm, Əhmədağaya söz verək qoy o dənişsin. Onun müsləmilik təcrübəsi də məndən çoxdu, həm də hamimizin aqsaqqladı.

Badiseba sehərdən ərindən gözünü çəke bilmirdi. Tezə kostyum ona doğrudan da gözəl yaşarırdı. O, otuz il əvvəl ilk dəfə Firudun bəyi bu rəng kostyumda görüb sevmişdi. Onda Qori seminariyasında birçə təhsil alan qardaşı İsmayıllı ağa ilə Firudun bəy onlara tətliq gəlmüşdi. Şuşa əzəq olduğundan beşən yay və qış tətliqində Firudun bəyin eve getmək imani olmurdı. İsmayıllı ağa ilə Salahlıya gəlib dostulgədən qonaq qalardı. Badisəbanın atası Mustafa ağa şair olmasa da, şairlik, şeirin məftunu id. Mirzə Adılgözəlbəyin "Qarabağnaməsi"ni, Vaqifin şeirlərini, demək olar ki, ezbər biliirdi. Durub-oturub "Qarabağnamə"ni teriflər, bəle əsərlərin misli-berəberi olmadığından ağız dolusu səhəbat açırdı.

Firudun bəyin klassik adəbiyyatdan araşdırmaqları dini dördək Mustafa ağa tez-tez onun səhəbatlərinə müdaxilə edib:

-Yaz, oğul, bunların hamisini yazmaq lazımdır. - deydi. - Rəhmətlik Sədi deyib ki, elm yiyələnən, lakin onu təltib etməyən yeri şumlaşın, lakin onu qəkməyən bənzər. Bu gün biza çatımasa da galəcək nəslizim var, qoy onlara hədiyyə olsun.

Xəyalən ilə gənclik illərinə qaydan Badisəbanın gözündə indi iyirmi iki yaşlı Firudun bəy təzə geyimda neçə dənən şən və gümrah idi. Eyni-lə bugünkü kimi. Ağısqaql qohumları burda olmasayı özü onun qalstukunu düzəldər, ciyinlərinə qonan nazik tozu silərdi.

-Yaxana yarpaq düşüb, onu götür. Əhmədağaya dənən desən yaxşıdı, menə razi olmaz.

Əhmədağaya qocaldıqdan bir az ağrı eşidir-di. Firudun bəy yaxınlaşış üzünən qulağına tutub xeyli bərkədən.

-Ağən, deyirəm, uşaqlara "xoş gəlmisiniz" i siz desən yaxşı olardı.

-Yox, yox, Firudun bəy, ne danışsan, bu bir namılı-nişanlı gün olub Azərbaycan tarixində qızılı hərflər yazılacaq. Bu evəzəsiz xidmət sənində, söz dəmək de sanın borcundur.

Firudun bəy Qazax camaatı kürəken kimi yox, doğma oğlu, hemkendisi kimi sevirdi. Otan esrin 80-ci illərindən tez-tez gəlib-gelməyə bu oba ona doğulduguunu Şuşası, Qarabağı qəder eziid.

Hələ 1909-cu ilde Şıxlı və Salahlı camaatı Qoriya gedib erize ilə ona müsəciat etmişdi ki, dedə-babadan mal-qara otardıqları Qarayazı meşəsinə knyaz Qolitsin özü üçün ov qoruguna cəvibr. Mal-qaramızı saxlamağın yərmiş, örüşümə yoxdu. Həmin ilin martında Firudun bəy "Tərəqqi" qızılındə "Dinmə, ver!" adlı kaskin meqəli ilə çıxış edib camaatın başına açılan bu oyuncun müsəci knyaz Qolitsin işləmişdi. Xalq Firudun bəyin yuxarı dairədəki hörmətini, sözünü kəsərini yaxşı bilirdi. Bu müsəciat losa-deydi.

Firudun bəy irəli yeriñib işs papaqlı valideynlərə, onların pambıçı çıxmış siriglilərinə ürok ağrısı ilə baxdı. Qarabağın, Göygə və Borçalı mahalının bayları, bəyzadələri isə eyş-israt mocilisini təşrif buyurmuşlar kimi yerli ağlarda bərli-bəzəkli ayrıca dayanmışdilar. Firudun bəy çənesinə ağ kapənək kimi qonmuş nazik saq-qalına ötər el gəzirdi. Bir anlıq na danışacağıni unutmuş kimi yenidən qalın qaşları altından hamiya nezər saldı. "Sədo, qox sədə dildə danışmaq lazımdı", - deyə fikirlesdi. - Qoy dağla-

rın qoynundan enib gəlmisi riyayit də, çoban da məktəbin no olduğunu başa düşsün. Kənd qə-yidəndən qonşusun, - nə eştidin, nə gördün? - səualına straflı cavab vera biləsin.

-Hər millətin özünəməsusən ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili milətin manəvi diriliyidir; həyatının mayesi mənziləsindədir. Ananın südə bədən mayesi olduğu kimi, ananın dili de ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və Vatanını sevdiyi kimi, ana dili də sevir.

Bu da bir həqiqətdir ki, usağıñ dili açan anadırısa, ona təkan verən, millət və xalq üçün gərəkli edən məktəb...

Əvvəlca hayəcanla, tələsə-tələsə danışan Firudun bəyin dənisiçi get-gedə nəsildətəmiz şökil aldı. İndiyədək Sədidi, Hafizdən, məşhur rus pedagoqı Ünsiñskidən oxuduğu, biliydi müdrik, ağılı kələmləri yadına salıb, yaxın-uzaq obalarдан enib gəlmış kendiləri heyralda qoymaq istədi. Anı olaraq duruxul ləkərini dayışdı.

-Niya uzağa gedirəm, - deyə fikirlesdi. Elə Üzərə yaxın maarif haqqında dediyi kələmlər dənən anlaşıqlıdır. Bizim seminariyamın keçmiş məzunu Üzərə bay Hacıbəyov yazar ki, o yerde ki, elm və maarif olmadı, orda zülm və istibdəd hökm-forman olardı. Siza barkənen man Azərbaycan xalqının gönülli galəcəyim. Öxüyün, balalarım, xalqın nücatlarında ona dayaq durun!

Sona müsləmildən Əli Hüseynov, Yusif Qasimov və Alay bay Şıxlinski söz verdi. Məktəbdə nizam-intizamın, təlim-terbiyənin vəcibliyindən dənən qıçışlar qeyd etdi, mütələfi və əxlaq normalarına her şagird vəcibdən əmal etse, seminariyamız nümunəvi olar.

Camaat işindən uca boylu, sarışın bir kişi üzündə Firudun bəyə bəyətub:

-Bey, - dedi, - qurbanın olum, birçə məni bəşə sal görüm, bu uşaqları ki, siz oxudacaqsınız, bunlar na yeyəcəklər? Hərçəndi, bizi evdən bir aqşəndən qıçış edir. Yerləndir, yurmuta, çörək goturmüşük. Bu ikili-üçün aqşəndən qıçış edərək, bir dənə ki, siz heç oxutmaq pülu də alırmınsın. Bəs onda neçə olacaq? Axi, mən hər gün Əskiparadən bura çörək getirə bil-məyəm...

Firudun bəy anı olaraq duruxdu. Aram, bir təsədürü dəkər-qarşıqış səsə:

-Rəhmətiyin nəvəsi, - dedi, - sən deyinən, kaş bizi deyib-toxunan olmasın. Yemek-icmək məsələsinə galəndə isə fikir eləməyə dəyəm. Boynumuza goturmüşük, demək nəyəxən arxalanmış. Əvvələ onu deyim ki, Qafqaz təhsil komitəsi Popeçitelinin əmri ilə Qarabağın şəbəsindən vəsiatçıdır. Hərbi qəzəbəsi qazanmışdır. İkincisi də Müssavat hökumətinə məktubla müraciat edəcək seminariyaya yardım versinlər. Burası da sizə yaxşı məlumdur ki, dövlətin ayrıldığı bu vəsiat ancaq kasıtlar üçündür. Demək, seminariyamıza qəbulə gələn varlı balalarından təhsil haqqı alınacaq.

(ardı gelən sayımızda)

Gələcəyin Şəfəqi

Səmstan Nəzirli
istəfədə olan polkovnik-leytenant

(əvvələ ötən sayımızda)

Xeyrxiagliğindan fərqli olunan Firudin bəy dənisiqə qürur hissi keçirir, öteri de olsa qulaq asanların üzündəki inam, etibar nisanaları ona daha böyük bir cesareti danışmağı imkan verirdi. Əlli ilə kvadrat şəkilli hasarı göstərib, bir seminarist icazəsiz bu hasardan bir addım da kenara atmayacaq. Uşaqın yemek-ləcməyi de, gecəndüzü də burda keçəcək. Pedaqoji qaydaya görə pansiyonda təhsil alan uşaqın həftəde birçə gün şəhərde gəzməye, ya da istərse, ailəsi ilə görüşməye icazə verilir. Biz bu vaxtı cüümə gününə təyin etmişik. Sınıfın və dərsdenxaric vaxtı usadı qubernatorluqundan təvəqqəf ilə aldıgımız yeri ekib-becərməklə meşğul olacaq. Özümüz etlik və süd üçün mal-qara da saxlayacaq. Emalatxanızında onlara çəkməcili, dülgerlik peşələrinə də öyrədəcək.

Sizdən, siz ata-alanlardan birçə təvəqqəmiz var. Balalarınıza təpsirin ki, söz eşiğən, ders oxuyan olsunlar. Biziñ seminariyada oxuyan uşaqın başında dərsden qeyri-məhabbet olmamalıdır.

Firudin bəy evvelce aşağı ehtiyat sınıflı qəbul olunanların siyahısını oxudu. Sonra yoxlanışından yaxşı keçənləri dördəsas sinif boldı. Onun özü qabağa düşür, uşaqları təmiz və işləqli otalarla aparı, yağıntı gəstərib, qəlam-dəfər verilməsinə nezarət edirdi. Uşaqlarının bezişlərinin cırkıltı paltarda olduqları üçün dərhal hamama gəndər, hamisinən saçını eyni formada qırxdırmağı təpsiridi. Xüsusi hazırlanan məktəb paltarını geyinəndə yoxsol uşaqlarda yoxsuluğu və mədəniyyətsizlikdən nişane belə qalmirdi. Çoxları təccübələ gah öz üst-başlarına, gah da yoldaşının səliqəli geyimine baxıb gülümsünürdü.

Firudin bəy müellimlərlə birgə birlinci mərtəbəni sahmana salıb, ikinciye qal-

maq isteyəndə gözü ariq, zoif bir uşaqın olundan tutub taxta pillokonin yanından dayanan qariya sataşdı. Yaşının çox olmasına baxmayaraq, onun qoddı-qamotı aylin-məməndi. Qarı Firudin bayın onlara zond-lö baxdığını görüb ürkəldi, irolu yeriylə:

- A Firudin bəy, - dedi, - rüsxət ver, bu uşağı da yoxlaşınlar, monim balam.

Firudin bay qızdırımdan rəngi solmuş balacaboy oğlan uşaqına öteri baxdı. Ürəyində qarını məzəmmət elədi ki, uşağı öldürməsən, bir dəri, bir sümük olandan sonra getirmişsin ki, bu da oxusun. Onun cılız bedənində taqət qalıbmı ki, oxuya. Əlini gicəgahında gedzdiril ümid dolu baxışlarla ondan cavab gözleyən qariya baxa-baxa qalmışdı. Bilmirdi ki, cavab versin, nece yox desin.

- Ay arvad, - dedi, - uşaq ayaq üstə dura bilmir, onu ilət basıb öldürür, bu zəlf bədənə nece oxuya biler?..

Qarı yenidən valvardı:

- Uzum ayaqlarının altına, mənə yazıığın gəlsin. Anadan yetim qalıb, mənim nəvəmdə, bir də ki, kasıblığın üzü qara olsun, yemek-ləcmək saridan o qədər korluq çekib ki, bu güne düşüb.

- Yox, qarı, yox, bundan bir şey çıxmaz, qoy qayıtsın, heç olmasa bir il də etə-qana dolsun, sonra gətir.

Əslində Firudin bəy xəstəlikdən qorxub ehtiyat edirdi. Teze açılan seminarlıyada uşaq müalicə eleməye, dava-derman almağa imkan və vaxt da olmayıacaqdı. Fikirlesdi ki, gərəsen nə xəstəliyə var, uşaqın birincə dəsəndü, indi gel dərs evezinə müalicə ilə meşğul ol.

Ayağının birini pillaqənə qoydu, ikinci-sini atmaq isteyəndə səs eşidib geri qırıvildi. Qarının etəyindən yapışan uşaq:

- Ah, a Firudin bəyl! Birçə bileydin ki, burda nələr var, - deyib balaca elinə sol döşünün üstündə saxladı.

Firudin bəyin ona diqqətlə baxdığını görüb, yaşına yaraşmayan qürur və vüqar hissiliyə: - Sen nə bilirsən ki, bu cılız dediylən nələr var?

Firudin bəye ele geldi ki, bu cılız və arıq bedən oxumaq üçün ah-nale çəkdi, feryad qopardı. Ayağının biri yerde, o biri piləkəndə gerileyə dönmüş halda quruyub

qalmışdı. Alınına soyuq tor golon Firudin bayın qulaqlarında holo do hüznlü sos vardı. Onuz da kövrək vo zoif olan ürəyinin başı od parçası basılmış kim ki közərdi. Onun "xesto vo cilz" sandığı uşaq isə hələ də alıcı tərlən baxışları ilə Firudin bayın cavabını gözleyirdi. Bu casarəti sözləri bu ilət basmış uşaqını deməşdi. Hələ də ne gözlerinə, ne də qulaqlarına inana ilirdi. Ona yaxınlaşan İbrahim efendi istədi deşin ki, mən yoxlamışam, hafizəli uşaqdı. Amma müdürün erk lükə getdiyini görüb dinməyi nezakətsizlik sandı. Qəmlı, qüs-səlli filklərden ayılan Firudin bəy:

- Qarı, - dedi, - ad, familyası nədi bu uşaqın?

Aşa qarı işin düzələcəyini zənn edib dərhəd:

- Nökerinizin adı Səməddi, familyası ve Vəkilovdu.

Firudin bəy sağ tərəfə dönbüb İbrahim efendiyə:

- Mənəcə biz bir Vəkilov qəbul edik.

- Bunun böyük qardaşıdı. Müftün Tiflisde kasıblalar üçün açdığı məktəbi yarımcı qoyub bizim seminarlıyaya qəbul olundu.

- Ho, - Firudin bəy duruxdu. - Qarı, gəl razılıq qalsın gəlen ilə, iki qardaşı bıldırın qəbul elemək düz çıxmaz. Onda başqa ilələr də...

Uşaqı diqqətlə baxıb elini onun solğun yanğına toxundurdu. Pal-paltarı kohnə və yamaqlı olsa da tər-təmiz yuyulub, çox böyük məharətli cırq-sökük yeriylə yəməməndi. Əlini qırıv-qırıv olub birlər-birlərə alaraq öteri dibinə baxdı. Qarı hiss elədi ki, Firudin bəy uşaqın təmizliyini yoxlaysırdı.

Firudin bəy həyət içində id. Ətrafdakılar təcəcüb və maraq hissile gah Yusif ağa yəgaya, gah da Aşa qariyə:

- Maşallah, - deyirdilər, - boyuna bax, baxununa bax, başına bax.

Uşaq ezbər dediyi surəni bittirdi.

Firudin bəy aşağı eylib, uşaqın başını sıggallaya-sıggallaya:

- Bu ki od parçası ləmiş. Oğlum, - dedi, - harda oxumusan, təhsilini harda ləkmal etmisən?

- Ohmedəqə dayımın məktəbinde, Salahlida.

söyləmok toləb olunurdu) - Üzünü uşaqşa tutub, - Bala, Qurandan bir şey bilirsin mi?

- Bilirom, - deyo uşaq şəsli cavab verdi.

- Onda al, "Əmma" surosunu oxu görüm necə oxuyursan?

Uşaq kitabi alıb göstərilən yeri örtdü. Vərcəloye-vərcəloye:

- Mən, - dedi, - bunu üç il əvvəl oxuyub ezbərəmisişəm, "Hud" - surası, bunu ezbər söylyimmi, yoxsa... İstəyirsiniz alın, - kitalı İbrahim efendiye qaytarıb: - Siz istəyirsiniz sehifəni açın, aydın, ya da suronun adını deyin, qalanı mənim boynuma, ezbər söylərem.

Firudin bəy İbrahim efendiyə xoş və rəzi tebəssümle baxıb:

- Dediyləni elə görək, - dedi.

- Kimsə on bes-iyirmi metr aralıda dayanın kılşılər tərif qışqırıb:

- Ay Yusif ağa, - dedi, - yaxın gel, gör oğlun ne teatro çıxardır.

Firudin ağa qışqırın adamı tərs-tərs baxdı. Onun lağla "teatro çıxardır" deməyi Firudin bəyin xoşuna gəlmədi. Həddindən artıq nəzakət və mədəniyyətli davranan Firudin bəy uşaq yanında belə danışığı hədyanı sayır, mədəniyyətsizlik hesab edirdi.

İbrahim efendi:

- Al, - dedi, - oğul, "Ali İmran" surəsi.

Səməd kitabı geri alıb, şəhadət barmağını sehifənin arasında saxladı. Əllerini yanına salıb cılız qəmetləni daha da düzəltdi. Aramla, hem de avazlı bır seslə:

- Allahu Izni ilə men anadəngələmə korularaqlışsa saçlarında gəzdirdi. Saçları aralarla öteri dibinə baxdı. Qarı hiss elədi ki, Firudin bəy uşaqın təmizliyini yoxlaysırdı.

Firudin bəy həyət içində id. Ətrafdakılar təcəcüb və maraq hissile gah Yusif ağa yəgaya, gah da Aşa qariyə:

- Maşallah, - deyirdilər, - boyuna bax, baxununa bax, başına bax.

Uşaq ezbər dediyi surəni bittirdi.

Firudin bəy aşağı eylib, uşaqın başını sıggallaya-sıggallaya:

- Bu ki od parçası ləmiş. Oğlum, - dedi, - harda oxumusan, təhsilini harda ləkmal etmisən?

- Ohmedəqə dayımın məktəbinde, Salahlida.

İbrahim ofondı:

- Möhtorom Firudin boy, bilirsınız bu ki-min novosidi, siz şeirlərin axtdardıqın Gühənsal Mehdiyanın. Rohmotlik Gühənsal ilk zövcəsi Nabatxanım vəfat oldıdan sonra Aşa xalaya evlənil. Bu sobəbdən do Yusif ağının uşaqları Ohmed ağa mülli-mə dayı deyirlər.

- Bərokkallə, mənim balam, - Firudin boy üzünü yanındakılara tutub: - Müdriliklər haqlı deyil ki, uşaqlıqlıq döyüşlərənət. İkinci gün davam edən qanlı döyüdə hər iki toradən ölen və yaranan olmuşdu. Kəndlərin inadlı müqavimətinə davam getirməyən hökumət nümayəndələri kor-peşman çıxbı getmişdilər.

İndi dilər canla-başa qulqıq göstərəcəm deyən Əmirxan Xoyski bunnarı düşündən onun üçün çox çətin olacaqı heç de şübhə etmirdi. Üstəlik seminarlıyanın köçürüüb getirilmesi onun eç xoşuna gelmedi. "Birçə çıxış yolum var, - deye o, fikirəsi, - ziyalıları elə almaliyam, onlara möhkəm dostluq etmeliyim".

Əmirxan üşyan və ixtiyaşları onların köməyi ilə yatırı billecəyin çox ümidi edir, bel bağlayır. Ümildi ki, Azərbaycanın "qırmızı Petrogradi" deyilən Qazaxda xalqın hərəketini qazanacaq. Bir tərəfdən de Petrograddan ayaq açıq iri addimlarla Qafqaza yaxınlaşan "fələat" üçün bərk narahət idi.

Fetəliyin Xoyskinin emrili bəy, xan balalarından İbarət beş yüz nəfərli seçmə qoşun hazırlarındı. Onlar Kəncəbasar tərefələrək üşyanı yatırmaq üçün göndərildi. Bu qoşun gələnə qədər Əmirxan Xoyski, birlənci növbədə, Səmədə Səmədliyin, Müseyib Əliyevi, Məşədi Abbas Poladovu, Həmid Sülətanovu və başqalarını aradan götürmek haqqda yeni yollar, tələbər fikirləri.

Yuxarı dairede Qazax qırımızlarından söz düşəndə Əmirxan öyünüb deyərdi ki, Qaçaq Cahangırın bölgəsinə kənd salırdı, Əmrəslan Süleyman oğlunu (Turetski) aradan götürmək mənim tədbirlərim olmadımı?

Ölbatte, bunları demekdə az-çox Əmirxanın haqqı vardi. Ona görə ki, Cahangırın dəstəsinə göndərilen cəsus Əmirxan tapmışdı. Turetski öldürənə pulu o, öz ellə vermişdi. Bunlar Əmirxanın Qazax qırımızlarından aldığı ilk intiqam idi. Bu intiqamın birincisi 1916-ci ilin sonlarında, digəri isə 1918-ci ilde alınmışdı.

Xanın savadsız zənn etdiyi kəndxuda

unutmuram: "Elm ören beşidən qəbre qədər".

Firudin bəy qubernatorun fikrini çox gözəl anlayır ve başa düşürdü. Xan onu safa-dəvət etməkə açıq-açıqına deyirdi ki, ya menimlə kəndlərə gedib canata sakitlaşdırmaşın, ya da seminarianı gözüm çıxıda salib bağışdırımdı. İlk anlardan da "boşhevik tabliğatı" məsləhəsinə ona görə ortaya atmışdı. Demək belə çıxır ki, ya xanın dediyini etməli, ya da seminarianı bağlanması... Məcburiyyət qarşısında qalan Firudin bəy:

-İyirmi ildir ki, el şairlarının aşşını top-layıram. Arzum onları galacek nəslə töhfə eleməkdə. Şixli Darviş Mahmud adlı bir şairin sorğunu eşitmışım, öten əsrə yaxşı, balaç ondan bir para məlumat da əldə edə bildim.

Nahardan bir az əvvəl atlantı yola düş-düller. Qabaqda qubernator və Firudin bəy yanaşı gedirdi. O, xalqın keçmiş ədəbiyyatından, tarixindən səhəbat açaq və çalırdı ki, qubernator bugünkü qarışq siyasetdən səhəbat salıb qanını qaralmasın. Arxada işe uydadık və on nəfərlik dəstə gelirdi.

Qazax və onun ətraf kəndləri barış çəlləniyi kimi partlayırdı. İndi inca dərəsindəki üç kəndə nisbətən sakit nəfəs alırdı. Görünür heç bir inqilabının burdan olmaması və mərkəzdən uzaqlığı vəziyyəti sabit saxlanılmışdı. Qubernator daha çox Salahlı, Çaylı, Kəsəmən kəndlərindən yanlış idi. O, bu-raları qızımları qatı yuvası saidı. Bu, doğrudan da belə idi. Tekcə çaylıların öhdəsindən gəlmək mümkünü deyildi. İki ay bundan əvvəl bu kənddən 125 nəfər kənd-lini inqiləbi adı ilə hebs edən Rza bəy Qaraşəron onları iyrimi dörd saat belə saxla-bilməmişdi. Rüsvayıqlıq azad etməy məcbur olmuşdu. Qəza rəisini yaratdığı yüz nəfərlik polis mühabifə dəstəsi Salah-lını susduranda, Kəsəmən başlayırdı. Poy-lunu susduranda Həsənsü, Əskipara, Dili-can başlayırdı. Bu kəndlərə bir neçə dəfa güzar salsa da, özüne və partiyasına sadıq adam tapa bilməmişdi. Xan atan yalmına baxa-baxa özünün və eqidə dostlarının möğliliyyetini sanki açıq-aydın göründü. Göründü ki, Qazaxda bina tutan "qırmızılar" köhnə dünyani yuxmağa, uçurmağa artıq qadırdılar. Yerə əhali susmur, üşşanı üşyan, ixtişişi ixtişaş dañınca başlayırı.

Doğru buyurursunuz, bizim xalqın hər bir añaqqalının sözü-söhbəti qələmə alın-sı, heç də Şeyx Sədinin "Gülüstan" və "Büstən"indən maraqsız oxunmadı. Öyrənməyə gəldikdə isə həla cavanlığında oxuduğum Mirzə Uluğbəyin bu sözlerini

Səmistan Nəzirli
istefada olan polkovnik-leutenant

(əvvəli ətən saylarımda)

Bütün bunları fikirləşib özüne toxraqlı veren Əmirxan yenə "Qırmızı Qazax" sözlərini xatırladıqca ilan yarpızdan qorxan kimi diksinirdi. Qatardan düşüb Ağstafadan gələnə kimi yol boyu gördüyü kəndli ağa, bəy - hamısı ona qırmızı görünürdü. Beyin-ne pərcim olsun, "çatın camaat" sözüydən çıxmırı.

1919-cu il oktyabrın 13-də Qazaxa vadid olan yeni qubernator ile başlayan günü heç kəsi qəbul etmədi. Öz alyanca ağır oturub batman geldi. Həmin günü, qubernatorluğun işinə və işçilərinə el gezdirdi. Şübhəli adamları işdən çıxardı, Şəkərin qalasında yatanların siyahısına döndə-döndə baxdı. Bezilərini qızımı qələmle işarə edib üstüne "ciddi rejimde saxlanılsın", "xüsusi nəzərat olunsun", "gəzintiyə çıxarılmasın" kimi dərkənər qoydu.

Gəlşini dördüncü günde Firudin bəy qəbuluna çağırıldı. Qapıda görünən Firudin bəy hörmət və izzətlə içeri dəvət etdi. Ağ hərbi paltarda olan qubernator yaxasına bir xəç, üç de medal təxəmi. Bu, onu da-ha əzəməlli, daha təntənəli göstərirdi. Firudin bəy hörmətinə bildirmək üçün cəldaya qurub hərbi qaydada təzim edərək:

-Bəy, - dedi, - gec de olsa menim təbrikim qəbul edin. Səhif etmirəm, seminariyanın Azərbaycanə köçürülməyi sizin en böyük arzunuz idı.

Işar qədəndə, istərse də kişidə yaltaqlı-ğı böyük bir nüfretle qarşılıyan Firudin bəy təmkinlə:

-Eladı, - dedi, - ancaq təkce menim yox, doktor Nərimanovun, mərhum Səfərəlibəy Vəlibayevun və bütün Azərbaycan xalqının, bir sözle, övladının savad almamasını istəyən hər bir millet nümayəndəsinin.

Əmirxan tutuldu. Doktor Nərimanov adı onun üryeyinə paslı xəncər kimi batıb qaldı. Özü də hiss elədi ki, Firudin bəy bilərk-

Galacayın şəfaqı

dən onun adını çəkdi. Hirslənməyini bütü-zə verməmək üçn ciddileşdi, vücudunu sa-kitləşdirse də, səsindəki titrəyi dəf edə bilirdi.

-Bəy, - dedi, - Nərimanov dediniz, man ister-istəməz onun silahdaşlarını xatırlayıram. Sizdə neçə müəllim onun eqidə dos-tu, məsləkəsdə?

Firudin bəy nə üçün çağırıldığındı indi anladı. Təəccübə qubernatora baxıb, pensnesini düzəltdi. Ciyyinlərini çəkib:

-Heç bir nəfər bele yoxdu. Əcəba, bizdə inqilab tədris olunmur, inqilabçıların semi-nariyada nə işi var? Bizdə dərs tədris olunur.

-Bəs onda Sabir kimdi? - Qubernator əyiləb siyahıya baxdı. - Mirzə Ələkbər, tə-xəllüsü Sabir, şair. Onun şeirlərini keçirsin, özü da sizdə çalışır.

Firudin bəy keder və təsəssüfle biğaltı gülümşəndi. Müsahibinin ədəbiyyat və ta-rix aləmdən bixeber olmasına acıdı. Na-dan adamlı söhbət onun təkəc üreyinə yox, ruhuna olmazın əzəb verirdi.

Qəfildən düşən Sabir söhbəti onun ya-rasının közünü qanatmışdı. Artıq on ilə ya-rasın idi Susan Sabir rübabı atəşin terəneler oxumurdur. Düzü, dünyani dolaşan qara-xəberdən bu nadan niye bixeber idi. Bir böyük milət bir qıymətli şairini itirmişdi. Ağır təbiəti Firudin bəyin varlığı titrose de-özünü el aldı. Sabirin varlığı və yoxluğu haqqında söhbəti ləp əvvəllərdən başlıdı.

-Cavabiniza erz olunsun ki, hələ 1908-ci ilde inspektor Sultan Məcid Qənizadə canabları ilə man Qoridə olunda çox çalış-dıq ki, Sabir Azərbaycan dilində dər-s de-mək üçün seminaraya müellimliyə düzəl-dək. Sabir menim, men Qənizadənin yeri-nə, Qənizadə isə Bakı quberniyası və Da-ğıştan vilayəti xalq məktəblərinin ikinci ra-yonu üzrə müfəttişi seçməli idi. Çox təs-süf əolsun ki, menim təhsilim ali olmadığı üçün seminaraya müfəttişliyinə qəbul olunmadı. Sabir da müellim vəzifəsinə nail ola bilmədi. Onun quru vücdunu molllar o qədər lenetlədi, boynu yoğunlar ona ele hərbi-zorba gəldi ki, günbegün əziziyət çə-ken şairi sağalmaz bir naxşoluq hələ 1913-cü ilə əlimizdən aldı. - Danışdıqca odlan-nan Firudin bəy ağır-ağır nəfər dərir, göz-lərində qəzəb qıçıqlımları oynasırdı. Cibin-dən dörd qatlanmış dəsmalı çıxarıb alınn-

dakı tər damcılarını hopdurdu. Ağ kraxmal-lı köynəyinin iki düyməsini açıb, daha də-rinden nefəs aldı. Qubernator isə sərt və ötkəm baxışla onun hərəkətlərini izleyirdi. Par-par parıldayı stolun üstündəki "Li-monon" papırosundan birini andırdı. Qutu-nu Firudin bəyə doğru uzadıb ona da təklif etdi. Əsəbi Firudin bəy əlihə "yox" işarəsi verib: - Borjomı yaxınlığında Sabirin ölü-münni eşidəndə bir neçə dəqiqə gözlərimə qarənliq çökdü, biixtiyar qəzet olımdən ye-

yas qurmaq, nə də onun təbib-iżahından danışmağa çağırıbmamışam. İndi vəziyyət başqa curdü.

-Xan, bağışlayın, sizi qəmənləndirdim.

Qubernator bir az qabaqaya əyilib iri göv-dəsini güclü qolları üstə saxladı. Baxışları-nı üstən aşağı Firudin bəyə zilləyib:

-Bəs "Poqt qutusu" nedir?

-O, balaca bir hekayətdir, uşaqlar oxu-yur.

-Bilərəm, cənab Firudin bəy, mən onu

re dösdü. Hər yaranan ölçəkdir, bu şək-siz, şübhəsizdir. Biz denik, dünya dayır-man, o, hamimiz üyüdəcək. Hər kes ki, bu dünyaya qədəm qoyubdur, gərek getsin. Onun ustası - mükərrəmi Seyid Əzim de-mişən:

Dünyaya gələn getmək üçündür, bu nə qəmdir? Bir fikir elə, bu xilqat-adat na üçündür?

Sabit getdi, - bizi dəxi sinəsi dağlı və ürəyi qəmlə, hesrətdə qoydu. Sabir əsrimi-zin en müqtədir və xoşəb şairlərindən bi-ridir. Onun təbəndə bir o qəder zeriflik və dilində elə bir letafət var ki, güldürə-güldürə ağıladır və ağladı-ağladı güldürür.

Qubernator sözünün hədəfə düşmedi-yən elindəki qələmi əsəbliklə oynadı. Dodaqaltı kiminsə dalınca deyinib, siyahı-da bir adın üsmtündə xətt çekdi.

-Bəy, - dedi. - Mən sizi bura Sabir üçün

uşaqlara əzberlədəni soruşuram. Əcəba, deyin görüm, Yusif Qasimov kimdi, hansı yuvanın quşudur?

-Yusif Qasimov bizim tələbəmiz olub, Qoridə tehsil almış savadlı, mədəni...

-Bilərəm, əlbəttə, müəllim savadlı və mədəni olar. Amma bəy, onu bilin ki, sizin nəsli-nəcabətiniz var. Bir gedə üçün saç-saqqalınızın ağı vaxtı yalan danışmağı özü-nüze rəva görəməyin. Siz yaxşı bilirsiz ki, Yusif Qasimov "Hümmət" bolşevik fırqəsin-in üzvüdür. İndi görün uşaqları necə kor-zayırlırsınız. Eləcə də müəllim Nacioglu bol-şəvik adəbiyyatı yayır, komunistidir. Türkiyədən kommunist təbliğatına görə sür-gün olunan bir adamın sizin seminarıyada ne işi var? Siz biliyik və maarif əvəzinə bol-sevizi təbliğ edirsiniz.

Firudin bəy nə Yusif Qasimovun, nə de Naciogluun bolşevik fırqəsinin üzvü

olmağından doğrudan xəbəri yox idi. Ona görə də heyət və təcəccüle qubernator dediklerini dinleyib, günahkar adamlar ki-mi dedi:

-İnanın, məzheb haqqı, menim bu işdən xəbər yoxdu. - Kədər və qüssə ilə sözü-nə davam etdi. - Menim övladım yoxdu, ta-ble bu gözəl nəmatdan məni məhrum edib. Əger menim övladım olsayıd, onun canına and içirdim. Birca şeyi bilişim ki, Yusif Qasimov bir ədəbiyyat müəllimi kimi biza çox lazımdı. Təvəqqə edirəm, ona tox-unmayın, özüm onunla səhəbat edib işin ne yerde olduğunu sizə bildirərem.

"Təvəqqə edirəm" deməyi qubernato-run xoşuna gəldi. "İndi boynuna qoymaq olar, hara desəm ora da gedəcək". Əmirxan Firudin bəyin el arasındakı hörmət və nüfuzunu yaxşı bilirdi. Ona görə də ondan istifadə etməy isteyirdi.

-Bəy, kəndlərə tez-tezmi gedirsiniz, - deyə yumaq tərzdə, sesinən ahəngini de-yişib soruşdu.

Qubernator qalın tli dodaqlarında, dom-ba gözlərində ikimənalı təbəssümü gizlətməyə çalışıdıcı, bu, Firudin bəyin nezərindən yoxmadı. Onun bayağı sərt sesinin, kobud sıfatının belə təz deyilsməsinə təc-üb etdi. Ve bir anda xatırladı ki, bütün yu-xarı dairede qulluq edənlər belədi, bir gün-de min cür sıfətə əşyürələr. Onlar üçün xalq güzərənən sözüñən planda, emalda isə pər-de arxasında qalır. Teki oturduqları vazife stolu ebedi olsun.

-Xeyr, - dedi, - məndə vaxt hardandı, dərs ilinə təzə başlamışım, seminariyadan ayrılmış məməkün deyil.

-Sizinlə Şixliyə, ordan da inca dərəsinə səfər etmək istərdim. Mənim orda köhnə bir dostum var, axund Qurban əsirzadədi, ağıllı və müdrik adamdı. Eşitdiyimə görə siz müdrik admanın sözünü var-dövlətdən üstün tutursunuz. Mənca bu sizin üçün göydəndəmə şəhər. Yeni bir şey eşidər, öyrənerdim.

-Doğru buyurursunuz, bizim xalqın hər bir añaqqalının sözü-söhbəti qələmə alın-sı, heç də Şeyx Sədinin "Gülüstan" və "Büstən"indən maraqsız oxunmadı. Öyrənməyə gəldikdə isə həla cavanlığında oxuduğum Mirzə Uluğbəyin bu sözlerini

(ardı gələn sayıımızda)

**Semistán Nazırı
İstefada olan polkovnik-leytenant**

(evvelli öten sayilarımızda)

Fikri fikre calayan qubernatorun atı asta ve rahat gedirdi. Firudin beyin yıl-yeni bərk tutmaqdən qolları ağıryıldı. Tər kimi atı da dəlisoğlu idi. Uryadnik onun dəstəsi allarını ləp yavaşımıştılar. Ne qubernatoru keçə bilirdilər, ne de "sür" deməye cesət edirdilər. Firudin bey atını saxlayıb bir nece addim geri qalan Əmlirxanı gözledi.

-Bələ gelsək, - dedi, - el yatandan sonra çatarıq, güneş qıruba enir...

Qubernator atını mahmızladı, yəhərdə azca dikkəti. Dilboz finxirə yerişini artırdı. Atını Firudin beyin atı ilə yanaşı sürüb:

-Kimdi, bu çoban Əfqan? - deyə Firudin beyden soruşdu.

-Kim olacaq, gözünü dünyaya açandan Qiraqkəsemən bəylərlin qapısında muzdurluq edən, nöker duran səvədsiz ir çoban. Amma di qəşəmələri bütün mahalda dillər azberlər.

Firudin bay sevindil ki, ne yaxşı oldu şərldən, şərldən səhbət saldı. İndi yolu başa vurmaq asan olar. Xan, - dedi, - bu obada ziyanlı da, riyəyət de, çoban da şər yazar. Məsələ şər yazmağı deyil. Əlbəttə, çobanın şər yazmağı o qədər də möcüza sayılır. Amma bu obanın çobanının yazdığı şəri dikkət etə:

Xoşuna gəlmeyir, bu qurğu, bùsat

Cüntü qəlbim olub, çoxdan nara-hat.

**Ellerin üzüne gülməyir həyat,
Əfqan, İnsan olan heç inclməz-**

Bir evdə iki hava olmadığı kimi, bùr-ökündə də iki hökumət olmaz. Özünüz

Gələcəyin şəfəqi

şahıldınız, rus gəldi, nöyütümümüz apardı, ingilis gəldi, "zəkat" yiğdi, dar ağacı qurdı. Həc kəs dəst kimi, xilas-kar kml gelmedi Azərbaycana. Xalq na qəder savadsız olsa da, bunları görür, eşidir. Onların görən gözü, eşidən qu-lığını qapamaq mümkün deyil. Hamisi dərviz kimi boş torbalı gəlib dolu getmək isteyir. Axi, dost dəstlərin evinə qazanc üçün, qaret üçün getmər. Xalqa nücat yolu göstərmək evezinə başın-dan vurub dillini lal edirler. Rusiya fəhləsini, kəndlisini o qəder dəydilər ki, axırdı lalı da dillə açdı. O boyda çarın qanlı tax-tacını vurub ağırdı. Uç yüz illik tarix bür günde ayrı cür yazıldı.

Atilar Ince çayını keçib üzüyuxarı dikkənlər. Sıra dağların arxasına enmiş güneşin üfüqde zəlf saraltı qalmışdı. Qara kölgələr uzandıqca boz təpelerin yaxasına şər vaxtının işləri düşürdü. Kənd mollaşın aşxam eza-nı geniş vadide eks-səda verir, hüzün-lü bir səsle göylərə yükeelirdi. Bu səs torpaq damılarda yaşıyan bəyin, ağajan, yoxşulan qəlbənə eyni ahəngə Al-jah eşqi açıtyayırdı. "Allahu ekber, es-hedū..." Harin atların finxirtisi, zərbli nəsəslər kəndli vahiməye saldı. Qara kölgələr heyətindəkili lətilər səsi kəndli bürdü. Əmlirxanın sükutə qərq olmuş qəlbində isə Firudin bəyin "bir evdə iki hava olmadığı kimi, bùr-ökündə də iki hökumət olmaz" sözürlərini qaynayırdı. O, sekili köhlənlər nən ciqılıtsını bəle eğitmişdi. Gəldiyinə peşman olmağa başlamışdı. Ürəyinə, qəlbənə dolan vahiməyle fikirləşir, götür-qoy edirdi ki, axund onu nece qarşılıyacaq; məsələn ona nece aqib deyəcək. Osmanlı, ya da İran torpağına keçməkdə ona kömək edə biləcəkmi?

***

Nöker alları talvarın altına çekdi. Hamisının yəhərləri alınıb üstüne ləpələr salındı. Hərəsinin başına arpa dolu borba keçirildi. Axund özü "xoş gel-misiniz", - deyə-deyə qonaqları üst mertebəyə çıxartdı. Mühabəcərin yanında çlyninə aq dəsmal salmış oli ax-tafalı nöker hazır dayanmışdı. Qonaqlar yuyunub əlvən xalı döşənmiş ge-

Badisəba xanım

nış, işiqli olağın keçdi. Axund və onun böyük qardaşından başqa ev adamları tez-tez gırılıb-çıxdı. Klml zümzümeli samovarı, tendir çörəyi və malə pendirli, kimi de buglanan bozartmanı getirirdi. Güzeranı, dolanacağı yaxşı keçən axund evində her bir qonağı yaxşı süfrə açırdı. Yeməyin bələ tez ortaya gəlməyle qubernator təccübələrə etdi.

-Axund, - dedi, - bələ tezliklə? Bəlkə ayri qonaq-zad gözleyirdin? Biz ma-ne...

-Xan, sizdən artıq olacaq gələn qonağımız, heç bùr qonaq-qara gözləmirdik. Doğrusu, bizim evdə qara qazan allah verəni hemişə qaynadır. Yaxından, uzaqqdan gelib-gedənlərimiz çox olur. Bir də ki, atalar yaxşı deyib, qonağın özündən qabaq ruzusu gəllər. - Sol əlliñ diziñe dayayıb qabağaya svildi, süfrədən fətlər götürdü. Avazla "bismillah" deyib qonaqlara yemək teklif etdi. - Buyurun, çörək kəşin, nuş canlıqla yeyin. - Adını eşidib, özünü ilk dəfə gördüyü Firudin bəyə: - Rahat oyləşin, - dedi, - axund xoş təbəssümle gülümşünb, - Allah canınızı sağ oyləşin, Firudin bəy, o qədər yaxşı-yaxşı sora-

ğımızı eğitmışəm ki... Dəfələrlə Tiflisə yolum düşəndə görənib səhəbələrə ehemməyi arzulamışam. Qismət olmayıb. Hemişə əhval-şəriflinci mülli Mirzə Hüseyn əfəndidən soruşmuşum. İndi Allahın buyruğuna bax, ona qurban olum, sizin kimi allıcanəbə adamı mənim evləme qonaq gəndərib. Inanın, o qədər razıyam bu görüsümüzden ki...

Axundun çörək tüsələ bu qədər uzun-uzadı danişmaga xanın xoşuna gəlmədi. Qubernator bu səhəbələr yaltaqlı klimal qəbul etəsə də, axundun danişığında bunu həll etmək münkün deyildi. Doğrudan da axund sıldıq-ürükə, təmiz qələbə seviniridir ki, Firudin bəy kimi allımlı-mütəbəhhər onun evlənə təşrif getirib. Çörək yeyə-yeyə fikirləşir, götür-qoy edir və birçə şeyi anlaya bilmirdi ki, qubernator hara, Firudin bəy hara, bu ne seferdi, bələ birge.

Qubernatorun ne kəndxudanın, ne də adlı-sanlı İbrahim kovxanının evlənə düşməməyələr axundun canına getdikcə vicvice salırdı. Şəkk-şübə onun ürəyində çoxalsa da üzə vurmur, hörmətli qonaqlarına gəh fətlər uzadır, ga da qorək qoyurdu.

Qubernator çox gözlödi, dliquş kəsildi, amma axund onun gelişini ayrıca qeyd etmədi. Könülsüz bùr nece tike yeyib çekildi. Uzun, qalın biqlərinin yoğun barmaqları ilə siğallayıb "əlhəmdürül-lah, Allah artıq əlesin, evin abad olsun", - deyib çərkəzilərinin qoltun cibindən aq nazik çöpü çıxarıb dilərini temizlədi.

-Firudin bəy, bùr zamanlar eşitdim ki, səhbət var sızı Zaqqafqazlyanın şeyxülislamlıq vəzifəsinə teyin edəcəklər? - Axundun yenidən Firudin bəyə müräciətini görən qubernator dəha da əsər-bilek. İri, domba gözleri geniş açıldı. Nifrat və qəzeblə ona baxa-baxa qaldı. Çənəsindəki dərlən çapıq əsəbəlliklə səyirdi. Ürəyində "It oğlu, bùr ike çörək

verdi, onu da burnumuzdan tökcək, yox, bu axund loxmanı boğma etədi", - deyə fikirləşdi. Qıpçırımızı sifli qəzeblən testirindən get-gedə bozarmağa başladı.

Firudin bəy nələkəndə çayını ste-kana töküb bir qurtum içdi. Bardaq qu-rub olurmağa öyremədiləndən yerində qurcalandı.

-Bəll, - dedi, - ele səhbət vardi, menim razılığımı almadan qəzetdə elan da vermişdilər. Lakin mən bu vəzifədən imtina etədim.

**Tərlinqətə be cüz xidmetli xelq İst
Be təsblüh seccadəvü delq nist.**

Tərlinqət (məsələ) təsbehə, seccadə-yə, abaya bağlı deyil. Əsl məsələ - xalq xidmet etməkden ibarətdir. Men de

xalqına xidmetli ancaq maarif sahəsində çalışmaqdə görürəm.

Doğrudan da 1906-ci ilde Firudin bəy şeyxülislamlıq vəzifəsinə devət etmişdilər. Ruhaniyyə "mütəqaddəs atalarla", "bu dünyamız yox isə də, axıratımız var" ya da "Məhəmməd ümməti dərələ qalmaz" deyənlərə nifrat bəslədiyi üçün o, bu vəzifədən imtina et-

mişdi. Həlla bələ din sevərlərə düşmən olduğunu mətbuatda aqiq-aydın bildirisi də. Elə buna görə də qəzabə yazıldı: "Hamı müsəlman qardaşlar tayihuñ özükün həlinə yaşıyib zillə və türət ilə güzərən keçiməkdədir. Allah höcətli bəndəsinə tayihuñ özükün gününə salmasın".

Həmin illə Firudin bəy axund Əbü Turabla dəxili "döyüşməli" olmuşdu. Dönyəvi ölmələrin aleyhinə Əbü Turab, onu şeytan eməli hesab edən axund Əbü Turab dən qardaşlarını məhrəm əlini öyrənməyə çağırıldı. Axundun bu mələkənin görüşələrini Firudin bəy və molla-naşreddinlər təqibatlı atoşına tutdular.

İndi Firudin bəy fikirləşirdi ki, yaxşı ki, üzübzü olurğum axund menim o zaman mətbuatda çıxışından bixubərdilər, yoxsa, menimlə eyleşməy özünə təhqiq sayarı.

-Bıl de ki, məhətəram axund, - deyib Firudin bəy təmkinla davam etdi. - Həlli ilə gencliyimde mütəqaddəs dən təbiiyələr yolunda men de az çalışmadım. Həlla vaxtla yazıçısam ki, eger xalq Qur'anı gösəldiyi həqiqi yolla gelse, əsl İnkışaf yoluna düşə bilər. Həqiqidə dənlim hüssni-melşətim üçün yaranmışdır və hüssni-melşətmiz, nicat və seadətimiz dənli-müblənlərimiz olan qanlı eməl elməcəde, şər-şəriflərə aqidiyi ilə gəlməkə behəmə gelecekdir.

Amma heyat və onun bugünkü İnkışafı, bùr de yetləşen gencliyin maraq dairəsi göstərir ki, çox da dən, İslam deyib onları aleyindən yapışmaq möqəbul deyil. Cüntü xalq arasında olan bezi molla, seyid, dərviş, axund dənli özüne bayraq edib savadsız, küt şeyrlər, cadu-pilli ilə xalq sour, onu qurul yerdə qoyur. Vaxtla dincən vərdiyim ali terif üçün bilmər, gelecek nəsil meni alışqılayacaq, yoxsa töhmətləndirəcək. Her halda yene deyiləm, bugünkü İnkışaf, gencliyin maraq dairəsi göstəril ki, men xalqın həqiqi İnkışaf yoluñ mehə dindən görməkde sevətmişəm. Vaxtla şərəf müəllimlə oldğum üçün ruhanilərləmizin bütün xasiyyət və qüsərlərini mene de şəməl etmək calz deyil. Əsildə men belkə də molatlara yaxının bələd oldğum üçün, bir para "mütəqaddəs ataların" adəməllerini və tamahkarlığını dəha etməyəcəm. Elə buna görə də onlara dəha çox nifrat və bələdələrinə həmisiña düşmən olmuşam.

(ardı gələn sayımızda)

*Şəmistan Nəzirli
istəfəda olan polkovnik-leytenant*

(əvvəli öten saylarımızda)

-Əstəğfürullah de, Firudin bəy, - deyib axund başıaşağı təsbəhini bir nəçə dənəsinə cütleyib ötdürdü. Sizdə ne günah var, siz qəlbinizin hökmü ilə o kişiinin gözgörünməz qurban olduğunu - təsbəhli elini yuxarı qaldırıb üzünü tavaşa tutdu - göstərişlərini yerinə yetirmisiniz. Xudaya - xudavənda har halda sizsi mükafatsız qoymaz, cənnəti məkan edər.

Firudin bəy gördü ki, axundun xəyi-durası, tərifləri gubernatorun içərisi de bağışalarını doğrayır. Gubernator qan sağlamış bulanıq gözələrini düz ona zilləmişdi. Özünü elə göstərirdi ki, güya uşaq marağı ile onları dinləyir. Əslində fikri-zikri ayrı yerdəydi, xəyalı bir azdan teklükde qalandala axunduna ona verəcəyi "ha", "yox" cavabı ilə elləşir. Qapı ağır bir cırılı ilə açıldı. Yarı-qaranlıq zorla görünən nökrə axund eli ile "süfrəni yüksərdir" işarəsi verdi. Üzünü Firudin bəyə tutub:

-Firudin bəy, - bircə şeyi bilirəm ki, her kəsin başının üstündə bir allahmı deyim, yaradıcı və ya idaredici qüvvəmi deyim, bilmirəm amma inandığı nəse var. Hələ yer üzündə elə bir məllət, xalq yoxdu ki, o dinsiz olsun. Kəsəsi, insan olan kəs nəyəsa, kiməsa inanıb sitayış, etiqad etməlidir.

Firudin bəy axundun səhbətlərindən, onun qabaqcıl fikirlərini tutə bilməmişdi. O, hiss eləmişdi ki, axund dín xadımı olsa da, təkə dínin ətəyindən yapışmayıb. Odur ki, ağlına gelən bir fikri deməkdən çəkinmişdi. Bu dəfə isə necə deyərlər, baltanı ləp kökündən vurdu.

-Axund, - dedi. - Hər halda gel sənli-mənli etiraf edək ki, din insanın qəfəlet yuxusunda qoyur. Onun başı alına

GƏLƏCƏYİN ŞƏFAQİ

ele bir yastıq verir ki, bədbəxt müsəlman xorna çəkə-çəkə şirin yuxuya gedir. Bir də qiyamətəcən ayılır. Ayılandasa susuz bir səhrada tek-tənə qaldığına yanıb-yaxılır. Sonra dizinə başına ha döyürsə, əli bir yana çatmış ki, çatmış... İndi Allah'a şükür, məqəddəs dən yolunda çalışan fədailərimiz o qədər də az deyil. Mən Firudin bəy olmasam da, şeyxüislamlıq vəzifəsinə icra dən onlara alınınma tapılar. Balalarımızın təhsili, inkişafı namənə çalışın müəllimlərimiz isə tamamilə azählər.

Cavan ədəb-ərkanla salam verib, hamı ilə görüşdükən sonra axundun göstərdiyi yerde ayləşdi. Fəxri əsger kimi düz yerişən six qara saqqallı, balacaboy Hemid bəy bu kəndə seminarıyani qurtarandan sonra köñülü gəlməmişdi. On çox tarix və etnoqrafiyaya maraq göstərən cavan müəllim arabı metbuata maraqlı yazıclarla çıxış edərdi. Görünür, tarixlə çok maraylandırdından istər danışmağından, istərse də davranışında yaşına yaraşmayan bir müdriklik, ağıllılıq vardi.

Məhz bu keyfiyyətlərinə görə kənd əhli arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi idi. O, da axund üçün dünyada ən qiymətli kəlamlar idi. Bu sözləri o, Firdovsinin, Sədinin, Ni-zaminin, Hafizin qiyməti hikmətlərinə barəbə tuturdı, irili-xirdələr hər məclisde əzber deyirdi. Açıq fikirli, casarətli sözləri üçün axundun özünün dín xadimləri arasında çox da hörməti yox idi. "Din mənə çörek ağacıdır. Onu tərk yəki çəkirəm", - deyən axund dünəyi elmklärden xəbərdar idı.

Qubernator Əmirxan isə gözləyirdi ki, indi bunların mübahisəsi qızışacaq və o zaman bir-birindən incik düşəcəklər. O, hiss edirdi ki, Firudin bəyin səhbətində dinsizlik var. Axundu qatidindar hesab edən gubernator sevinir, aranı qızışdırmaq üçün bir söz də ata bilmədiyinə yanıb-yaxılrıd.

Axundun böyük oğlunu qapıda görünüyə səhbətin yönünü dəyişdi. Oğlan utancaq bir vəziyyətdə, çəkinə-çə-

kine atasına yaxınlaşış qulağına nəse dedi. Axund geri qanrilib qapıya boylandı, çiyni üstdən:

-Qoy gəlsin, - dedi, - içəri dəvət ele. Üzünü qonaqlara tutub, - Hemid bəydi, - dedi, - kəndimiz müəllimidi. Çox gözəl də usaqlara təhsil ikləm eləyir. Yeqin Firudin bəyin gelmeyini eşidib.

Mübahisəyə ara veren gubernator əsnəyə-əsnəye elini ağzına aparıb, "of" elədi. yaxasından frençin cibinə sallanan saatını çıxırbı düymesini basdı. Qurbəğə kimi ağızı açıla qalan cihazı lampa işığına tutdu.

-Oho, - dedi, - saat on ikinci keçib, yatmaq vaxtıdır.

Həmi komandi verilmiş kimi birdən ayağa durdu. Evgvana çıxan Firudin bəy çayın her iki sahili boyu salınmış kəndə, onun aylı-ulduzlu gecəsinə baxıb məftün oldu. Üzünü Hemid bəyə tutub:

-Əger vaxtin müsəidə edərsə, bir az çay kənarında gəzismek bəd olmazdı. Səni bilmirəm, mən çox gec yatanam.

Onlara yanaşı dayanan axund səhbətə gərişdi:

-Elə bizim müəllim də çox gec yatandı. Ne vaxt oyanırsan, görürsən Hemid bəyin işığı yanır. Birisini camaat arasında özünü oda-köza vuran gərənə deyirlər ki, Hemid bəyin işığı kimi elə hey yanırsan.

Firudin bəy yarızarafat, yariciddi:

-Bu kənd qaranlıqdan Həmid bəyin işığı ilə çıxacaq. Onunla da tarix dəşəcək...

***

Gəzintidən qayıdan Firudin bəy gubernatoru berk dilxor gördü. Hər iki lampaya yaxın oturmuşdu. Axund ayağa durub Firudin bəyi arxadakı otağa dəvət edədi. Üstüne əgər yoran-döşək salmış taxta çarşapını göstərdi.

-Bey, - dedi, - burda rahatca istirahət edə bilərsiniz. Bu otaqda sizdən başqa heç kəs qalmayacaq.

Firudin bəy razılığını bildirdi. Əi işarəsilə hələ də yatmayan, o biri otaqda tüstü-duman içinde fikri-fikrə calayan gubernatorun niyə kefsiz olduğunu söru.

Müdrük axund ikibaşlı cavab verdi.

-Deyəsən, burda insan arasında yaşımaq sərfli olmayıb. Kölələn meşə düşüb. Məni də özü ilə aparmaq fikri var. Deyir ki, "qırmızılar" Dərbəndə yaxınlaşır. Sən də iranlısan, dədə-baban iranlı olub. Gel, birge qaçıb gedək, bu dağların yolunu sen bilərsən. Dedim ki, mən hara, Iran hara. Xətrinə dəydi. Guya iki yüz il bundan avvel babamın babası İrandan gəlib, onu da dəqiq bilən yoxdu. Mən gözümü açıb babamı da, atamı da bu torpağın suyunu icib, çörəyini yeyən görmüsəm. Bu torpağa xox baxa bilməram. O mənim anamdır. Əzəlini burdan başlayıb, sonum da burda olacaq. "Qırmızılar" gelmir, ister al yaşıllar gelsin. Məger o gelən "qırmızılar" in dini-məzhebi yoxdur! Firudin bəy, bayqaz özünü təsdiq etdiniz ki, yer üzündə elə bir xalq, ele bir millət yoxdur ki, dini, etiqadi olmasın. - Axund bərk əsəbəliydi. Tələşla elə sıxışketlənirdi kit, sanki onu kimse inidice evindən-eşiyindən qovub çıxaraçaqdı. - O boyda Osmanlı geldi məni yerimdən tərəpədə bilmədi, indi bunun qara-qorxusu, - deyib xanın təmən oturduğu otağa işarə vurdu. - Mən Qazaxliyam, vəssalam! Olsem də burda oləcəm. Sinnimin bu vaxtı kimin qapı-

sına pənah apara bilərem. Bəs ailəm, bəs ev-əşiyim...

Firudin bəy axunda təselli verib sakitləşdi. Soyunub yerinə uzandı. Bərk yorğun olmasına baxmayaq, bir müddət yuxuya gedə bilmədi. Onu ne axundun, nə də gubernatorun keçirdiyi qorxu hissi təşviş salmirdı, narahat etmirdi. Fikri-zikri birçə seyda cəmlənmişdi, narahatlılığı da ondan idi. - Seminariya necə olacaq? Min bir əziyyətə topladığı uşaq təhsilini təmam edib, xalqını, Veterinən ucqar kəndlərinə maarif işığı apara biləcek-mi?

Pencəre bərkden titredi. Uzaqlarda göy guruldayıb şimşek çaxdı. Çöldə leysan yağışının şırtlısı eşidildi. Iri damcilar ağacların yarpağını, şüseləri döyəcəldi. Axşamdan çəper dəbində, divar künçdə ağız-ağıza veren böyüklerin, qarafatmaların hünlü sesi xırıq kesildi. Bir-birinin ardınca çaxan şırmışın xalxaldakı ineklər oxanıb qalxdı, talvarın altındakı atlar dartınbı kışnədi, kendin yuxarı başında kasık-kəsik it ullaşması eşidildi. Penceyini çıxınıb salıb pencə ağızında fikrə gedən Firudin bəy tənəha qalan Badisəbəni düşündürcə övladlıqlı onun içini gönəndirdi. Hər dəfə çöldə göy guruldayıb şimşek çaxanda qızıl dilli aləvon işığında ağ saçlı, qüssəli üzü Badisəba daha aydın görünürdü. Qohumu, hem de yeznisi Mənsur ağanın ölümündən sonra Dürətnisa ilə Badisəba ele bil hər saat, hər gün qocalrı dilar. Firudin bəy yanış-xayırlı ki, seminariyanın Qazaxda bina tutmasının səbəbkəri Mənsur ağıya ilk buraxılış təntənesində iştirak etmək qismət olmadı. O, xəyalən uşaqlarını ədəbəcələrdəki çıxardığı oyuları, xüsusi Kırılovun "Sazandalar" təmsilində "dəcəl meymun" rolinin ifaçısı Səməd Vəkilovun mahərəti çıxışından uğurlub gedən şən, oynaq çöhrəli seminariystləri xatırlılar, xatırladıqda qeyri-ixtiyari kedərlər gülümşünürdü.

Kələğayısının ucunu gülüməkəndə yaşırmış gözlərinə tutan Badisəba da tamaşaçı - seminaristlər arasında idi. "Firudin bəy, sen allah, birçə ona diqayın, - dedi. - Hələ sən onu seminariyaya götürmek istərmirdin".

Uşaqların müvəffəqiyyətlərindən sevinən Firudin bəy xəyalında deyirdi:

- Sənə baxarkən mən Azərbaycan xalqının günüslü gələcəyini təmin edəcək xoşbəxtlər nəslini görüürəm. Oxuyaq, balalarım, xalqın nücat yollarında ona dayaq durun!